

Ксенія КУЗІНА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії державного терору радянської доби,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), kuzinakseniya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС у російському емігрантському дискурсі 1920–1930-х рр.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.113>

УДК: 94:32.019.15:317.743(470)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню образу співробітника органів держбезпеки СРСР у 1920–1930-х рр. у текстах авторства представників російської еміграції. **Мета** полягає в комплексному аналізі образу співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС та механізмів його формування в публіцистичних творах, мемуарах, періодичних виданнях російської спільноти закордоння. **Методологія.** Корисними для вивчення феномену образу іншого/чужого/ворога є феноменологічно орієнтовані теорії П.Бергера та Т.Лукмана, зокрема про роль мови в конструюванні абстрагованих символів, що є елементами повсякденного життя. У дослідженні використано лінгвокультурологічний метод і метод контент-аналізу. **Висновки.** На основі аналізу текстових документів встановлено, що трансляція образу співробітника радянських органів держбезпеки здійснювалася крізь призму «ворога». Тиражовані стереотипні уявлення, досвід як окремого індивіда, так і спільноти у цілому, а також інформаційні впливи пропаганди позначилися на його формуванні. Цей образ був представлений у двох планах. На початку 1920-х рр. у наративі домінував образ «чекіста-ката». Із другої половини десятиліття на передньому краї емігрантського дискурсу з'явився «агент ОДПУ», який діяв поза межами СРСР і ніс потенційну небезпеку іншим країнам. Очільники каральних органів Радянського Союзу репрезентувалися в рамках сталих стереотипів і типізацій. Усі ці образи були розраховані як на іноземного адресата (чимало праць публікувалися в перекладі англійською, французькою, німецькою мовами), так і на пересічних російських вигнанців. До того ж образи, що трансливалися російськомовною пресою, мали на меті справити мобілізуючий ефект на емігрантську спільноту.

Ключові слова: ВНК–ОДПУ–НКВС, чекісти, образ ворога, російська еміграція.

Бінарні опозиції «свій – чужий» або «герой – ворог» справляли суттєвий вплив на суспільно-політичні процеси в історії будь-якої країни. Поді революції 1917 р., громадянської війни на теренах Росії поляризували суспільство колишньої імперії. Антагонізм між переможцями та переможеними в тому запеклому протистоянні продовжував зберігатися й після його завершення. Тому російська еміграція сприймала більшовиків і створені ними інституції крізь призму «ворога». Оскільки студії з історичної імагології (тобто історії, що вивчає «образи», «картини» іншого/чужого світу) вже набули чималої популярності, тематика образу ворога доволі опрацьована¹.

¹ Гюнтер Х. Архетипы советской культуры // Социалистический канон / Под общ. ред. Х.Гюнтера, Н.Добренко. – Санкт-Петербург, 2000. – С.743–785; Образ врага / Сост. Л.Гудков. – Москва, 2005. – 334 с.; Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX в.: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – Москва, 2006. – 288 с.; Ложкина А.С.

Утім образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. у «ворожому» ракурсі розглядається вперше. Мета статті полягає в типологізації та виявленні динаміки образу співробітника радянських органів держбезпеки, який був сконструюваний і функціонував у російському емігрантському дискурсі у зазначений період. «Образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС» трактується як штучне уявлення, що ґрунтується на досвіді спільноти чи індивіда, сталих стереотипах і впливах пропаганди².

В основу статті покладено аналіз публіцистичних творів, мемуарів і публікацій в емігрантських виданнях (наприклад, «Возрождение», «Иллюстрированная Россия»), що виходили друком у Франції в 1920–1930-х рр. Їх поява була обумовлена діяльністю російських політичних вигнанців у країнах Європи і США після завершення громадянської війни та в наступні десятиліття. З одного боку, це були рефлексії еміграції щодо більшовицького перевороту. З іншого, вони апелювали до європейської спільноти з метою викликати негативний резонанс відносно червоного режиму, який удався до терору. Серед тем і сюжетів, що могли б мобілізувати західну суспільну думку, превалювала діяльність радянських репресивних органів. Фактично, подальша боротьба російської еміграції з більшовиками виявилася перенесеною у площину пропаганди, де зброєю стало друковане слово. Соціологи П.Бергер та Т.Лукман звернули увагу на той факт, що мова здатна конструювати абстраговані символи й «перетворювати» їх на об'єктивно наявні елементи повсякденного життя³. Саме на цій тезі ґрунтується методологія нашого дослідження.

Ворог: чекіст

Публіцистичні твори та спогади початку 1920-х рр., що оповідали про злочини співробітників ВНК проти політичних опонентів більшовиків (як-от есерів, представників російського білого руху), мають особливе значення через те, що стали точкою відліку для формування образу чекіста як ворога. Було покладено початок створенню нарратива, пов'язаного з насиллям, заповідям більшовиками. Мова цих текстів сповнена метафор, кліше, неологізмів, що дозволяли сконструювати відповідний образ чекіста.

Багато можливостей у політичному дискурсі дає метафора, зокрема міфологічна. Міф пропонує архаїчні образи, які можуть бути використані у процесі ідентифікації об'єктів та їх номінації. Загальновідомі традиційні культурні стереотипи дозволяють співвідносити нове з певними культурними еталонами, що склалися історично. В основі цих асоціацій лежить не ідея подібності, а належність до бінарної опозиції

Формирование «образа врага»: Япония в советской пропаганде 1930-х гг. // Государственное управление: Электронный вестник. – 2007. – №13; Некрасова В.В. Образ «врага» та «друга» в ідеологічному протистоянні часів завершення «холодної війни» // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення Холодної війни: 20 років потому: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя, 2011. – С.43–47; Юдин Н.В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914) // Известия Саратовского университета. – Т.12: Серия «История. Международные отношения». – Вып.3. – Саратов, 2012. – С.50–58; Волкова Е. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг. // История массовых коммуникаций. – 2013. – №4; Маевський О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР // Сторінки воєнної історії України. – Вип.16. – К., 2013. – С.207–217; Попова О.Ю. Образ внутрішнього ворога в періодичній пресі радянської України (1928–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2014. – 310 с.; Гриневич Л.В. Механізми масового народодовбивства: конструювання «образу ворога» в радянській політичній карикатурі (друга половина 1929 – початок 1930 рр.) // Сторінки історії. – К., 2014. – С.47–64 та ін.

² Щодо характеристики «образу ворога» див.: Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX в. ... – С.20.

³ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. – Москва, 1995. – С.29.

(«порядок – хаос»)⁴. Так, у дискурсі, що склався в еміграції, образ ВНК–ОДПУ–НКВС уподібнювався до міфологічних персонажів. Приміром, медузи Горгони, від погляду якої людина кам'яніла: «ДПУ в міжнародному масштабі – це символ тієї, за словами Каутського “голови Медузи”, від якої з огидою повинна відвертатися вся демократія»⁵.

Наступний образ, з яким ототожнювалася ВНК, було жорстоке та кровожерливе божество Молох, а чекісти, котрі обіймали керівні посади, стали його «жерцями»⁶. У цьому ж руйнівному контексті застосовувалася «вакханалія» – як прообраз некерованого розгулу й терору⁷. Влучною виявилася метафора «дамоклів меч»⁸ – як символ невідвратної загрози, що використовувалася наче наперекір радянській пропаганді, яка активно послуговувалася архетипічним символом меча для створення героїчного контексту.

Застосовувався метод аналогій, в основі якого лежить принцип розміщення одного явища поряд з іншими, які не потребують доказів. Автори вдавалися до пояснень дійсності через уже знайомі та впізнавані образи російської історії. Приміром, Луб'янка перетворювалася на «опричину Дзержинського», апарат «чекі» у провінції обростав власною «опричиною», а «опричники-чекісти» порушували мирний спокій обивателів⁹. Отже образ опричини XVI ст., що асоціювалася з насиллям, терором та всевладдям, екстраполювався на явища й учасників поточних буремних подій.

Одним з адресатів спогадів, написаних російськими емігрантами, був західний читач. Для того, щоб представити образ співробітника ВНК більш зрозумілим, автори мемуарів та публіцистичних творів зверталися до символів, образів, знайомих західній спільноті. Серед них, наприклад, інквізиція. Росія першої половини 1920-х рр. порівнювалася з добою «темного середньовіччя», релігійних воєн в Європі. В'язниці у СРСР зіставлялися з «середньовічними катівнями», чекісти – із «заплічними майстрами доби іспанських чобіт»¹⁰. Ф.Дзержинський постав в образі Т.Торквемади – великого інквізитора Іспанії XV ст. («червоний Торквемада», «комуністичний Торквемада», «усесильний Торквемада комунізму»¹¹), а М.Урицький – «пекельного інквізитора»¹². Ці образи «радянського середньовіччя» ввійшли до західного дискурсу початку 1920-х рр. Газета «Таймс» у нарисах «Росія сьогодні» зазначала, що необхідно вирушити в «нетрі середньовіччя», щоб віднайти щось подібне до ДПУ. Голландська письменниця та європейська соціалістка О.Кеун назвала режим у радянській Росії таким, що «втїлює й навіть перевищує пекло середньовіччя»¹³.

Зрозумілими для європейської публіки були порівняння чекіста з конкістадором, який «звик крокувати не спотикаючись через трупи, не послизнувшись на крові»¹⁴.

⁴ Стоянова Е.В. От ритуала и мифа к метафоре // Вестник РУДН: Серия «Русский и иностранный языки и методика их преподавания». – 2008. – №4. – С.27–36.

⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – Москва, 1995. – С.190.

⁶ Думбадзе Е. На службе Чека и Коминтерна. – Париж, 1930. – С.92.

⁷ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.82.

⁸ Сутуженко А. Сухая гильотина // Че-Ка: Материалы по деятельности чрезвычайной комиссии. – Берлин, 1922. – С.51, 55; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме // Там же. – С.140; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.24.

⁹ Гуль Р. Дзержинский (начало террора). – Нью-Йорк, 1974. – С.79; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧ.К. // Кремль за решёткой (Подпольная Россия). – Берлин, 1922. – С.110; Аронсон Г. На заре красного террора. – Берлин, 1929. – С.12; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.146.

¹⁰ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.12, 14, 28, 131; Чернов В. Кровавые психозы (вместо предисловия) // Че-Ка: Материалы... – С.4, 8; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Там же. – С.229; Гуль Р. Дзержинский... – С.79, 141, 158, 161; Орлов Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика / Пер. с англ. С.Шульженко. – Москва, 1998. – С.137.

¹¹ Гуль Р. Дзержинский... – С.18, 60, 79, 126, 134; Орлов Г. Двойной агент... – С.82.

¹² Essad-bey. OGPU: The plot against the world / Transl. by H.Paterson. – New York, 1933. – P.16.

¹³ Цит. за: Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.183, 196.

¹⁴ Чернов В. Кровавые психозы... – С.15.

Співробітники ВНК опинилися в одному асоціативному ряді з «мисливцями за черепами»¹⁵ та башибузуками Османської імперії¹⁶ – назви, що символізували брутальне насилля. Напевно, більше можливостей для проведення аналогій із подіями у радянській Росії давала тема Великої французької революції, особливо у самій Франції, де й оселилися емігранти з колишньої Російської імперії. Гільйотині та Бастилії знайшлися відповідники у «країні Рад». Російські есери використовували вислів В.Гюго «суха гільйотина», згадуючи своє ув'язнення в тюрмах ВНК¹⁷. Чекістський метод розправи з жертвами пострілом у потилицю уподібнювався до «священної традиції, як гільйотина у французькій революції»¹⁸. «Мисляча гільйотина»¹⁹ – так Р.Гуль назвав Ф.Дзержинського. Загалом цей публіцист відшукав у французькій історії цілу низку постатей, з якими можна було б порівняти очільників ВНК–ОДПУ. Ф.Дзержинського зіставляли з А.Фук'є де Тенвілем – обвинувачем революційного трибуналу у Франції доби революції («жовтневий Фук'є-Тенвіль»), а також із М.Робесп'єром та Ж.-П. Маратом: «Арифметично голову ВНК Дзержинського можна визначити так: це був на третину Робесп'єр (без його розуму) та на дві третини Марат (без його обдарувань)»²⁰. Образ В.Менжинського, на думку Р.Гуля, відповідав образу мафії Венеціанської республіки або закулісним змовам часів кардинала Рішельє²¹. Г.Ягода нібито виконував таку саму функцію при Й.Сталіні, як Ж.Фуше при Наполеоні²².

Із метою справити більший ефект на читача автори вдавалися до стратегії інтенсифікації – тобто перебільшення вад. Зокрема наголошувалося, що чекісти «перевершили в методах насилля все, що винайшло темне середньовіччя»²³, «Че-Ка посяде особливе місце в історії охранок усіх часів та народів»²⁴, а Ф.Дзержинський «перевершив і якобінців, і інквізицію, і терори всіх реакцій»²⁵.

На відміну від радянської пропаганди, яка стверджувала про кардинальну відмінність ВНК від імперської жандармерії й заперечувала будь-яку подібність з останньою, у мемуарах емігрантів, особливо російських есерів, цей зв'язок часто спеціально підкреслювався. Соціалісти-революціонери, які через свою політичну активність опинялися у царських тюрмах, за більшовицької влади знов потрапили за ґрати. Тому вони продовжували маркувати своїх радянських поневолювачів тими самими кліше: ВНК – це «комуністична охранка», а чекісти – «червоні/більшовицькі жандарми»²⁶. Есерка О.Ізмайлович так переповідала свою зустріч із начальником секретно-оперативного відділу ВНК восени 1919 р.: «Лацис смішить мене надто надмірною близькістю до оригіналу – царських жандармів»²⁷. В очах есерів Шліссельбурзька та Петропавлівська фортеці (політичні в'язниці дореволюційної Росії, «російські Бастилії») «блідніли» порівняно з катівнями НК²⁸.

Символи, що в радянському дискурсі мали позитивну конотацію, в емігрантському «перекодовувалися» на негативну. Так, якщо в радянській пропаганді метафора

¹⁵ *Николаевский Б.* Конец Кривичского // Социалистический вестник. – 1941. – №4.

¹⁶ По казенной России (Подвиги большевиков на внутреннем фронте) // Кремль за решёткой... – С.50.

¹⁷ *Сутуженко А.* Сухая гильотина. – С.47–68.

¹⁸ *Essad-bey.* OGPU... – P.130.

¹⁹ *Гуль Р.* Дзержинский... – С.137.

²⁰ Там же. – С.77.

²¹ Там же. – С.146.

²² *Гуль Р.* Ягода. – Париж, 1935 [Електронний ресурс]: <https://coollib.net/b/478573-roman-borisovich-gul-yagoda>

²³ *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. – С.12.

²⁴ *Нежданов Ф.* Тюрьма всероссийской чрезвычайной комиссии // Че-Ка: Материалы... – С.166.

²⁵ *Гуль Р.* Дзержинский... – С.13.

²⁶ *Очевидец.* Всероссийская «коммунистическая охранка» // Че-Ка: Материалы... – С.165, 170, 178.

²⁷ *Измайлович А.А.* Семь недель в В.Ч.К. – С.107.

²⁸ *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. – С.137.

меча застосовувалася до співробітників ВНК–ОДПУ–НКВС суто в героїчному контексті («голий меч у руках робітничого класу»), то в мемуарах вигнанців це «меч терору», «меч неправосуддя», «сталевий меч бюрократичної деспотії свого Хазяїна»²⁹. Ще один приклад – «рука» («караюча рука радянського народу»). В іншому (нерадянському) дискурсі цей символ набув негативного значення. Приміром, «бандою» (малося на увазі ОДПУ) керує «закривавлена рука», «потрапити в руки НК» означало велику небезпеку для життя, до «рук комісарів НК прилипає» майно пересічних громадян, жодна радянська провокація «не обходила без руки ДПУ», а над «великою країною» була занесена «кривава рука»³⁰. Більше того, «рука» трансформувалася в «лапу» – «лапа ката» НК–ДПУ³¹. У новому ракурсі ОДПУ з органу «диктатури пролетаріату» перетворилося на орган «душителя пролетаріату»³². Аналогічних змін зазнала метафора «лев революції», що стосувалася Ф.Дзержинського: «На варті їхніх життів постало в повній мірі “моторошне чудовисько” – “лев революції”, до пазурів якого неприємно потрапити»³³.

Одним зі способів репрезентації образу ворога є його дегуманізація, тобто обезлюднення. Серед дегуманізованих образів чекістів, що з'являлися на сторінках публіцистичних творів та в мемуарах, були механічні, як-от «бездумна машина смерті», «апарат знищення людей», «бездумний автомат», «сліпе знаряддя / страшний інструмент терору», «машина ОДПУ»³⁴. Причому вони використовувалися не тільки до каральної інституції, але й до її співробітників. Приміром, у спогадах есерів слідчу ВНК Брауде було зображено так: «Людського в ній нічогісінько не залишилося. Це – машина, яка робить свою справу холодно, бездумно, рівно і спокійно ... Що це – особливий різновид жінки-садистки, чи просто сучасна, бездушна людино-машина?»³⁵. Аналогічну думку знаходимо у присвяченій ОДПУ книжці, виданій у США: «НК повинна була стати бездушним автоматом, і тільки розглядаючи її в такому світлі, можна зрозуміти вчинки, за які вона несла відповідальність. Чекіст відверто вважав себе класовою машиною»³⁶.

Російські емігранти, переповідаючи західному читачеві про діяння ВНК, маркували їх як «жахи нелюдськості», «образа людяності» або «людиновбивча ВНК»³⁷. За дужками людяності опинялися самі чекісти, які «втратили людську подобу», мали металеву чи картону душу. Таким чином, діяльність радянських органів держбезпеки у семантичному полі добра та зла відносилася до табору останнього. Треба визнати, що історії про звірства чекістів не були вигадками публіцистів, оскільки сама ВНК та методи її «боротьби з контрреволюцією» давали реальні сюжети. Апелювання авторів до достовірно встановлених фактів катувань мало на меті справити переконливий вплив на читача. Так, С.Мельгунов наголошував, що він користувався, серед іншого,

²⁹ *Кривицкий В.Г.* Я был агентом Сталина: Записки советского разведчика / Пер. с англ. И.Вишневецкой. – Москва, 1996. – С.163; *Чумаков А.* Корабль смерти // Че-Ка: Материалы... – С.23, 46, 55; *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. – С.24, 52.

³⁰ *Бекренев А.* Штрихи тюремного быта // Че-Ка: Материалы... – С.104; *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. – С.12; Палач на отдыхе // Иллюстрированная Россия. – 1930. – №15; Дело председателя Московского ГПУ Пельжинского // Там же. – 1931. – №4; *Агабеков Г.С.* Секретный террор: Записки разведчика. – Москва, 1996. – С.267.

³¹ *Крючков П.* История одной провокации: Как мы обманули ГПУ // Иллюстрированная Россия. – 1928. – №13; *Аронсон Г.Я.* На заре красного террора. – С.45, 55; *Кривицкий В.Г.* Я был агентом Сталина... – С.145, 206.

³² *Агабеков Г.С.* Секретный террор... – С.358.

³³ Там же. – С.66.

³⁴ *Кривицкий В.Г.* Я был агентом Сталина... – С.101; *С.Л.Н.* Из деятельности саратовской чрезвычайки // Че-ка: Материалы... – С.200; *Аронсон Г.Я.* На заре красного террора. – С.69, 152; Вы арестованы! // Кремль за решёткой... – С.143, 161.

³⁵ *Сутуженко А.* Сухая гильотина. – С.59.

³⁶ *Essad-bey.* ОГПУ... – Р.43.

³⁷ *Чернов В.* Кровавые психозы... – С.15–16, 18; Первое мая в Бутырской тюрьме // Кремль за решёткой... – С.143.

архівами Особливої комісії з розслідувань злочинів більшовиків на Півдні Росії – «джерело, що має першорядне значення»³⁸.

Візуальні образи співробітників ВНК у західному кінематографі 1920-х рр. також репрезентувалися в ракурсі насилля та жорстокості. У 1927 р. у Франції відбувалися зйомки стрічки «Княжна Маша» французького режисера Р.Ле-Пренса за участі російських акторів з емігрантського середовища в Парижі³⁹. Одну зі сцен було присвячено каральній операції чекістів в єврейському містечку. Примітно, що ролі рядових карателів зіграли біженці-калмики разом із колишніми російськими офіцерами-вигнанцями. Тому епізод фільму, в якому чекісти-вершники у хутряних шапках кочівників знищують беззахисне єврейське населення, апелював до стереотипу про «східне варварство» і підштовхував глядача до аналогій із золотоординським набігом та несумісністю з традиціями західного світу.

В емігрантській літературі та пресі чекіста-ворога також представляли у тваринному дискурсі: «схожий на бульдога Петерс», «зі щелепою бульдога» (йшлося про М.Лациса), «пси Ягоди», «Ягода – найвірніший сталінський пес»⁴⁰. Метафора пса, що символізувала вірність господареві, у згаданих випадках набувала негативного значення – відданість Й.Сталіну, більшовицькому ладу. У цьому ж символічному ряді також були примати («горила», «маленький чоловічок із мавпячим обличчям виявився одним із комісарів ВНК»)⁴¹, плазуни («презирлива гадина – плід обробки чрезвычайки», «змінята червоної комуністичної кобри», «зміїні очі» (про Ф.Дзержинського))⁴², павукоподібні («скорострільні скорпіони»)⁴³. Застосовувалася метафора звіру, утім без конкретизації тварин: «звір, а не людина», «люди-звірі звірями й залишаться», чекісти «наче за командою перетворилися на розлючених звірів»⁴⁴. Поширеним був епітет «звірячий» та похідні від нього: «звірячий характер терору», «звіряча жорстокість», «комендант губчека зі звірячим виразом обличчя», «звіроподібний Шультман» (про коменданта грузинської НК), «звіроподібне обличчя»⁴⁵. Інколи назви тварин розумілися з контексту: павук – «обплутати тенетами», «вскочити у заплутане павутиння», «оточені павутинням розшуку», «ОДПУ плело змову»⁴⁶, пес – «згря чекістів», «кат Лацис, спущений Дзержинським із ланцюга», «загони чекістів обнюхували всі закутки»⁴⁷, восьминіг чи медуза – «щупальці в них усюди»⁴⁸, «пазури НК»⁴⁹. Уживалися дієслова «лютувати», «обнюхувати», «розтерзати», «кишіти»⁵⁰. Примітно, що до цих самих тваринних метафор, які є архетипічними, удавалася радянська пропаганда

³⁸ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.16.

³⁹ Риш Е. Как я был чекистом // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №35.

⁴⁰ Гуль Р. Ягода; Падение Ягоды // Возрождение. – 1937. – 10 апреля; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.142.

⁴¹ Беглецов Н. В дни «красного» террора // Че-Ка: Материалы... – С.69–70; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 21 апреля.

⁴² Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 3 мая; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧК. – С.115.

⁴³ Надеждин. Год в Бугырской тюрьме. – С.149.

⁴⁴ Чумаков А. Корабль смерти. – С.31, 43; Палач на отдыхе // Иллюстрированная Россия. – 1930. – 15 апреля; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.142, 179; Essad-bey. OGPU... – Р.69.

⁴⁵ Гуль Р. Дзержинский... – С.90; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.111; Голодовка 42 // Кремль за решёткой... – С.201; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.108, 154.

⁴⁶ Гуль Р. Дзержинский... – С.71; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 28 марта; Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.37; Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.102.

⁴⁷ Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.104; Володин С. Эпопея увоза в Ярославль // Че-Ка: Материалы... – С.183; Гуль Р. Дзержинский... – С.100.

⁴⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 11 марта; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.240.

⁴⁹ Essad-bey. OGPU... – Р.77.

⁵⁰ Кровавые дни в Москве // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №27; Во власти ГПУ // Там же. – №37; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.30, 47.

при позначенні ворогів СРСР⁵¹. Отже лексикою, в якій укорінилися назви тварин, що відносилися до картини світу обивателя, разом з їх конотацією, оціночним компонентом та буквальним і переносним значенням⁵², однаково послуговувалися як радянський агітпроп, так і його ідеологічні опоненти.

Окрім тваринних використовувалися медичні метафори «гангрена», «виразка», «гнилість», «смердючість», «канібалізм», «клоака», що апелювали до почуттів відрази й огиди: «Замість того, аби звільнити більшовицький режим від найкривавішої та найбруднішої роботи, надзвичайки перетворилися на гангрени, що розносить заразу по всьому організму «радянської влади»⁵³. Крім того, робився акцент на психологічних хворобах чекістів: «психози», «істерика», «психологічно спотворені люди»⁵⁴.

У період масових арештів і страт, що їх здійснювала ВНК, сприйняття смерті особливо загострювалося та вражало уяву. Образи, притаманні макабричній культурі (тобто ідеї, символи, атрибутика смерті) з'являлися на сторінках мемуарів: «скелет із хитрими очима, що підморгують» (про Ф.Дзержинського), «червона смерть збирає свої жнива», «корабель смерті», «дерев'яні труни» (про тюрми)⁵⁵. Крім того, було запозичено й адаптовані до радянської дійсності образи смерті. Приміром, із «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі: «Залиш надію кожен, хто сюди заходить» – це гасло над брамою пекла варто було б розмістити над дверми ВНК, адже за її порогом починаються муки і звідти немає вороття⁵⁶. «Мандрівка чекістськими муками» вказувала на подібність проходження головним героєм поеми Данте кола пекла («два тижні в надзвичайці – одному із кіл дантового пекла»⁵⁷). Застосовувалася техніка демонізації чекіста як ворога за допомогою відповідних символів. Так, вони поставали в образі «легальних і нелегальних слуг сатани», а Ф.Дзержинській «вербував їх у пеклі», і вони знали «мову смерті»⁵⁸. Слід відзначити, що уподібнення ворога до диявола було доволі розповсюдженою практикою пропаганди. Приміром, під час Першої світової війни англійці зображали німецького кайзера Вільгельма II в подібі апокаліптичного звіра⁵⁹.

Тиражованим був образ «комісара смерті»⁶⁰. Це словосполучення застосовувалося до комендантів НК і втілювало жорстокість, безжальність, невідворотність страти. Доказом демонічної природи ворога були численні приклади, як-от комендант харківської НК С.Саєнко: «Чоловік із каламутним поглядом запалених очей, він весь час був під впливом кокаїну та морфію. У цьому стані він ще більше виявляв риси садизму»⁶¹.

⁵¹ Волкова Е. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг.; Попова О. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.) // Історичні та політологічні дослідження. – 2013. – №3(53).

⁵² Вайс Д. Животные в советской пропаганде: вербальные и графические стереотипы // Политическая лингвистика. – Вып.(2)25. – Екатеринбург, 2008. – С.19.

⁵³ Чернов В. Кровавые психозы... – С.18.

⁵⁴ Там же. – С.3, 17; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.30, 125.

⁵⁵ Гуль Р. Дзержинский... – С.65; Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.32; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.151; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.160.

⁵⁶ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.46; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.122; Крючков П. История одной провокации: Как мы обманули ГПУ // Иллюстрированная Россия. – 1928. – №10.

⁵⁷ Карелина В.А. Да будет проклята смертная казнь // Кремль за решёткой... – С.59.

⁵⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 2 мая; Чумаков А. Корабль смерти. – С.24; Гуль Р. Дзержинский... – С.81.

⁵⁹ Юдин Н.В. Создание образа врага в пропаганде стран Антанты в начале Первой мировой войны (август – декабрь 1914). – С.55.

⁶⁰ Grand Hôtel Boutyрки // Кремль за решёткой... – С.100; Бекренев А. Штрихи тюремного быта // Там же. – С.110; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.135, 142.

⁶¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.122, 126.

Смерть є одним із семантичних змістів поняття «кров». «Кривава» фразеологія була досить поширеною в мемуарах емігрантів, котрі прагнули висвітлити злочини комуністичного режиму і справити значний емоційний вплив на читача. Вона також дозволяє відтворити в мові «сценарії» вбивства⁶². Позначалися вбивці: «кривава лялька кровавого паноптикуму», «Ягода кривавий настільки, як ніхто із чекістів»; процес здійснення вбивства: «він залив кров'ю Дон, Петербург, Київ», «ішов по коліна у крові», «вірні на крові», «кровопускання надзвичайки», «робити свою криваву справу»; ВНК як місце вбивства: «кривава організація», «криваве відомство», «найкривавіший відділ ВНК», «кривавий цех», «надзвичайки – людська кривава бійня»; відповідальність за вбивства: «червоні від крові руки Держинського», «Петерс написав найкривавіші сторінки літопису комуністичного терору», «густо забруднена кров'ю рука Ягоди»; задоволення від убивства: «сп'янілі від крові чекісти», «кровожерливий апетит ВНК», «кровожерлива істерика надзвичайки»⁶³.

Посилював цей «кривавий» асоціативний ряд червоний колір у значенні смерті, який до того ж асоціювався з більшовиками і був основним в офіційній символіці СРСР. Чекісти та їхні діяння нерідко описувалися за допомогою прикметника кольору: «червоні жандарми чекісти», «червоний жах», «день червоної розправи», «червоний терор»⁶⁴. Використовувався також чорний колір як зловісний: «російський чорний кабінет» (про один із відділів ДПУ), ВНК «безперешкодно робить свою чорну справу», «чекістська чорна магія», «чорні ворони особливого відділу»⁶⁵.

Образ чекіста-ворога був сконцентрований у слові «кат». Рідше використовувалася давня назва «заплічних справ майстер, який змінив червону сорочку на шкіряну куртку»⁶⁶. Для повноти картини цьому образу приписувалися такі риси, як «кривавий», «тупий», «зажерливий», «жорстокий», «аморальний», «розпутний» та ін.⁶⁷ Катувати та вбивати – основне завдання чекіста, тому він маркувався як «професійний кат», котрий діяв з особливою жорстокістю: «лютував кат із катів, уповноважений Всеросійської Чекі»⁶⁸.

Застосовувалася пейоративна лексика, яка дозволяла висловити негативне ставлення до опонентів. Вона могла бути як презирливою, несхвальною, осудливою («покидьки ВНК», «покидь суспільства», «бандитські та мародерські чекістські організації», «маніяки й садисти», «кокаїністи», «продажна шпана охоронців»⁶⁹), так і жартівливою чи іронічною («герої чекістської катівні», «вельможні чекісти», «ударний чекіст», «усіякі надзвичайники», «надзвичайний дядя / муж»⁷⁰). Негативна

⁶² Михалищєва С.С. Ассоциативно-derivационная и фразеологическая семантика итал. sangue 'кровь' // Вестник Пермского университета: Российская и зарубежная филология. – Т.10. – Вып.1. – Пермь, 2018. – С.44–53.

⁶³ Кривицький В.Г. Я был агентом Сталина... – С.131; Аронсон Г.Я. На заре красного террора. – С.54, 115, 124; Чернов В. Кровавые психозы... – С.4; Чумаков А. Корабль смерти. – С.20, 44; Володин С. Эпопея улова в Ярославль. – С.165; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.39, 42, 50, 56, 125, 130, 175; Гуль Р. Ягода; Орлов Г. Двойной агент... – С.100; Бурицев В.П. В защиту правды. – Париж, 1931. – С.20.

⁶⁴ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.102; Смирнов А. Записки агента Разведупра // Возрождение. – 1930. – 3 мая; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.60.

⁶⁵ Чумаков А. Корабль смерти. – С.21; Очевидец. Всероссийская «коммунистическая охранка». – С.167; Орлов Г. Двойной агент... – С.157.

⁶⁶ Grand Hôtel Boutycki. – С.100.

⁶⁷ Чернов В. Кровавые психозы... – С.17; Чумаков А. Корабль смерти. – С.21, 28, 44; Очевидец. Всероссийская «коммунистическая охранка». – С.177; С.Л.Н. Из деятельности саратовской чрезвычайки. – С.191; Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.239; Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.130, 139, 141, 143; Кривицький В.Г. Я был агентом Сталина... – С.129.

⁶⁸ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.235.

⁶⁹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.177, 183; Чернов В. Кровавые психозы... – С.17; Санаторный режим (письма М.А.Спиридоновой) // Кремль за решёткой... – С.21.

⁷⁰ Чернов В. Кровавые психозы... – С.4; Сутуженко А. Сухая гильотина. – С.63; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.148; С.Л.Н. Из деятельности кубанской чрезвычайки. – С.186; Санаторный режим (письма М.А.Спиридоновой). – С.28; Grand Hôtel Boutycki. – С.92.

конотація породжувала відповідне сприйняття образу співробітника радянських органів держбезпеки.

У конструюванні образу чекіста помітну роль відігравали деякі речові атрибути – предмети, що стали знаковими й асоціювалися з каральними органами. Зокрема це шкіряний одяг співробітників ВНК та їхній службовий автомобіль. Шкіряна куртка перетворилася на своєрідний маркер, за допомогою якого ідентифікувався чекіст: «шкіряна тужурка – звичайна форма чекістів»⁷¹, «фігури у шкіряних костюмах»⁷², «чоловіки у шкіряних туніках»⁷³, «типовий шкіряний “муж”, одягнений у все шкіряне з ніг до голови»⁷⁴, «шкіряні люди»⁷⁵. Тиражованим був зовнішній образ чекіста у шкіряному костюмі, із «наганом» на ремені через плече та червоним бантом⁷⁶. Дослідниця радянської повсякденності 1920–1930-х рр. Н.Лебіна розглядала шкіряну куртку як «зовнішній революційний атрибут», що фіксував факт змін соціальної орієнтації, як певний мандат на привілеї в новому суспільстві⁷⁷.

Цей одяг був особливо популярним під час революційних подій і залишався таким у першій половині 1920-х рр. У мемуарах емігрантів шкіряна куртка стає примітною деталлю, яка дозволяла відтворити образ чекіста, не називаючи його. І читач безпомилково здогадувався, про кого йшлося. Це так званий стилістичний прийом синекдоха – тобто назва частини замість цілого. Інколи ця акцентована деталь створювала іронічний і, навіть, саркастичний зміст⁷⁸: «Ніби за помахом чарівної палички, з'явилася шкіряна куртка, забрала кількох “злочинців” і командуючи: “на право до дверей”, “на ліво сходами” тощо, повела далі»⁷⁹, «Підійшли ще дві шкіряні куртки й повели до виходу»⁸⁰, «Вождь забризканих кров'ю шкіряних курток Дзержинський»⁸¹.

Мода на шкіряну куртку минула із завершенням «громадянської війни», а також після перетворення ВНК на ДПУ. Зловісні постаті, які колись ходили коридорами у своїх шкіряних «туніках», раптово зникли⁸². Відтак змінився й зовнішній образ чекіста, що знайшло відображення у спогадах колишніх чекістів-емігрантів 1920-х рр. Костюм став зовнішнім маркером успішності для працівника апарату ОДПУ: «Одні ходять у захисного кольору казенних гімнастерках і кепках, а інші – у чудово пошитих з англійського чи німецького сукна костюмах, у дорогих капелюхах і франтуватих краватках. Перші – це співробітники, які ще не побували за кордоном, а другі – це ті, хто повернувся з-за кордону, де вони по приїзді понашивали собі достатній запас костюмів»⁸³.

До асоціативного ряду образів радянських органів держбезпеки належало службове авто. У спогадах есерів початку 1920-х рр. це був ще «царський чорний автомобіль, наглухо закритий, із решітками на маленькому віконці», за що отримав прізвисько «труна»⁸⁴. Чекіст-неповерненець Г.Агабеков у 1931 р. згадував «вели-

⁷¹ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.68.

⁷² Grand Hôtel Boutyrki. – С.100.

⁷³ Essad-bey. OGPU... – Р.121

⁷⁴ Вы арестованы! – С.169.

⁷⁵ Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.133.

⁷⁶ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.46.

⁷⁷ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии 1920-х – 1930-х гг. – Санкт-Петербург, 1999.

⁷⁸ Иссерс О.С. Речевое воздействие. – Москва, 2009. – С.170–171.

⁷⁹ Вы арестованы! – С.145.

⁸⁰ На Холодной горе // Кремль за решёткой... – С.171.

⁸¹ Гуль Р. Дзержинский... – С.55.

⁸² Essad-bey. OGPU... – Р.130.

⁸³ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.264.

⁸⁴ Беглецов Н. В дни «красного террора». – С.73; Надеждин. Год в Бутырской тюрьме. – С.140, 142; Володин С. Эпопея увоза в Ярославль. – С.180.

ку вантажівку-ящик, пофарбовану у чорний колір»: «Цю машину, коли вона мчить вулицями Москви, називають “чорний ворон”»⁸⁵. Сумнозвісна «емка» чи то «Маруся» (легковик М-1), що стала символом сталінських репресій, з’явилася в автопарку НКВС у 1936 р. Але незалежно від модифікації автомобіль радянських каральних органів згадувався з епітетами «фатальний», «смертний», «похмурий», що «прискорював серцебиття в пересічних громадян».

Мемуарна література сповнена конкретних постатей співробітників органів держбезпеки СРСР. Утім збільшення числа публікацій, повторюваність сюжетів, використання схожих мовленнєвих прийомів сприяли типізації образу чекіста. «Інший» осягається через схеми типізації⁸⁶. Використання словосполучень на зразок «характерні фігури надзвичайників», «типовий шкіряний “муж”», «справжній тип чекіста»⁸⁷, «різновид надзвичайника»⁸⁸, «роль чекіста»⁸⁹ – указували на певний «тип», що включав стереотипні уявлення, які приписувалися співробітникам ВНК та їхнім діям, і не потребували додаткових пояснень. Анонімність могла бути майже повною, без намагань індивідуалізації. У мемуаристиці початку 1920-х рр. фіксуються спроби категоризації співробітників НК. Приміром, есер із псевдонімом «Люсьмарин» згрупував їх за принципом прихильності до ідей соціалізму чи комунізму: більшість – «невігласи, але ідейно комуністичні, які визнають лише метод фізичного знищення»; «безпринципні інтелігентні покидьки», яким було все одно, кому служити; меншість – «інтелігенція, колишні офіцери, найменш соціалістична»⁹⁰. Усі три типи репрезентувалися як «убивці інтелігенції, демократії та буржуазії».

Типізації зберігаються доти, доки їм не буде зроблений новий виклик. Так, С.Мельгунов у середині 1920-х рр., ураховуючи зміни у ВНК–ОДПУ, спрогнозував появу нових «типів»: «Типи п’яного матроса-чекіста й молодика з револьвером за поясом скоро стануть надбанням історії. Їх замінюють вишукано ввічливі слідчі з юристів і студенти-недоуки... Холодні, випечені, у новісінькому вбранні»⁹¹.

Опубліковані на початку 1930-х рр. у країнах Європи та США спогади колишніх співробітників держбезпеки, які втекли із СРСР, внесли деякі зміни в ракурс репрезентації чекіста. За ними можна простежити новий тип – «чиновника-бюрократа», який працював у кабінеті, отримував жалування, відвідував партійні збори. Колишній радянський резидент Г.Агабеков відзначав: «Там уже немає працівників, немає чекістів! Усі перетворилися на чиновників-бюрократів»⁹². Але цей тип зберігав свій лиховісний характер та, як і раніше, пов’язувався з терором. Повідомлення у пресі, згадки у спогадах про масові обшуки та арешти⁹³, усевладдя слідчих ДПУ, «конвеєрна система допитів» підтримували ці уявлення. Зловісного значення набула Луб’янка – адміністративна будівля ВНК–ОДПУ–НКВС у Москві. Якщо на початку 1920-х рр. вона згадувалася переважно в контексті тюремного ув’язнення, то надалі – як уособлення центрального апарату управління державної безпеки СРСР, зберігаючи при цьому значення як в’язниці та місця страти. Інколи вона заступала саму назву органів держбезпеки: «Луб’янка фактично панує над Кремлем»⁹⁴.

⁸⁵ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.271.

⁸⁶ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности... – С.22–25.

⁸⁷ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.223.

⁸⁸ Grand Hôtel Voutyrki. – С.93; Измайлович А.А. Семь недель в ВЧК. – С.112; Вы арестованы! – С.169.

⁸⁹ Думбадзе Е.В. На службе ЧК... – С.45.

⁹⁰ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка. – С.235–236.

⁹¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. – С.177.

⁹² Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.240.

⁹³ Кровавые дни в Москве // Иллюстрированная Россия. – 1927. – №7.

⁹⁴ Гуль Р. Дзержинский... – С.79.

Отже провідним способом репрезентації чекістів в емігрантському дискурсі початку 1920-х рр. був опис злочинів, скоєних ними. Застосування різних технік мовленнєвого впливу мало на меті створення ворожого образу, який апелював до емоцій адресата та формував відповідне негативне ставлення.

Ворог: керівники терору

Типізації збагачувалися безліччю ознак конкретних осіб – очільників радянських каральних органів Ф.Дзержинського, В.Менжинського, Г.Ягоди та М.Єжова. Водночас на репрезентацію їхніх образів у західному дискурсі накладалися вже сформовані стереотипні уявлення. Конкретні постаті сприймаються за допомогою типізації.

У закордонній публіцистиці та пресі образи очільників були представлені критично й гостро. Лексема «кат» – загальноживана стосовно всіх керівників ВНК–ОДПУ–НКВС. Також використовувалися пейорації на зразок «безхребетно-дегенеративна “тінь людини”», «сифілітик»⁹⁵ (В.Менжинський); «наволоч», «нікчема», «злочинець і негідник»⁹⁶ (Г.Ягода); «карлик», «опудало комуністів», «людина недалекого розуму», «майже неписьменний пролетар»⁹⁷ (М.Єжов). Доповнювали образ епітети з негативною семантикою: «зловісний» Ф.Дзержинський⁹⁸, «хворобливий, істеричний, до краю невірноважений» В.Менжинський⁹⁹, «кривавий», «нещадний», «грубий і некультурний»¹⁰⁰ Г.Ягода, «підозрілий», «злобний» М.Єжов.

У різних національних дискурсах застосовувалися схожі стереотипи та упередження для применшення «іншого», які маркували відхилення від норми. Серед них – лексема «фанатик»¹⁰¹. Із-поміж усіх очільників радянських каральних органів вона вживалася винятково щодо Ф.Дзержинського: «фанатик дії», «фанатик насилля», «фанатик революції», «бузувір-фанатик», «фанатично-владний», «фанатична жага бути караючим мечем революції»¹⁰², «фанатична рішимість»¹⁰³. У романі С.Моема «Різдвяні канікули» (1939 р.) Ф.Дзержинський постав в образі людини, єдиною метою якої було фанатичне служіння революції. Основними характеристиками стали «жахливо жорстокий», «вузьколюбий ідеаліст», «зловісна / страшна особа», «нічого людського», «цілеспрямований». При цьому він – «справжній хазяїн Росії», «хазяїн поліції», «один серед наймогутніших людей у Росії»¹⁰⁴.

Фактично на кожного очільника ВНК–ОДПУ–НКВС покладалася відповідальність за репресії: Ф.Дзержинський – «творець жажливої машини терору»; В.Менжинський – «керівник червоного терору в Росії»¹⁰⁵, «з ім'ям Ягоди пов'язані масові страсти»¹⁰⁶, «Єжов головний майстер великої чистки»¹⁰⁷.

⁹⁵ Там же. – С.146; Вячеслав Менжинский // Возрождение. – 1934. – 12 мая.

⁹⁶ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина // Генрих Ягода: Смерть главного чекиста. – Москва, 2013; Гуль Р. Ягода.

⁹⁷ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.33.

⁹⁸ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля.

⁹⁹ Вячеслав Менжинский // Возрождение. – 1934. – 12 мая.

¹⁰⁰ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.10; Гуль Р. Ягода.

¹⁰¹ Будасев Э.В., Чудинов А.П. Метафора в политическом интердискурсе. – Екатеринбург, 2006. – С.23.

¹⁰² Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.107.

¹⁰³ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля.

¹⁰⁴ Мозм С. Рождественские каникулы // Его же. Собрание сочинений: В 5 т. – Т.3. – Москва, 1997.

¹⁰⁵ Иллюстрированная Россия. – 1927. – №51.

¹⁰⁶ ГПУ не упразднено, а переименовано // Возрождение. – 1934. – 12 июля.

¹⁰⁷ Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина... – С.99.

Тема відповідальності за терор порушувалася на шпальтах емігрантських видань у доволі неординарний спосіб. Так, редколегія журналу «Иллюстрированная Россия», що друкувався в Парижі, ініціювала проведення конкурсу «судових вироків». Моделювалася ситуація, за якої на лаві підсудних опинилися більшовицькі діячі, а дії відбувалися в Росії після повалення радянської влади. Матеріали «засідання» публікувалися у вигляді стенограми з виступами головуючого у суді, прокурора, свідків, підсудного та захисту. І хоча всі персонажі були вигаданими, натяки на реальних осіб були доволі прозорими. У 1931 р. «розглядалася» справа голови московського ДПУ «Пельжинського»¹⁰⁸. Це придумане прізвище було співзвучним як із Дзержинським, так і Менжинським. До того ж інші деталі, як-от «ледве помітний неросійський акцент» (а саме польський), допомагали встановити асоціативний зв'язок із першим очільником ВНК чи його наступником. Читачам пропонувалося питання: «Яким міг би бути ваш вибір, якби ви були присяжним засідателем?». Дуалістичне зображення підсудного (ворога) та свідка (жертви), застосовані мовленнєві техніки, спрямовані на формування негативного образу «голови московського ДПУ» – усе це передбачало очевидну відповідь. Переважна більшість читачів журналу «проголосували» за смертний вирок «Пельжинському»¹⁰⁹. З одного боку, цей конкурс можна розглядати як маніпулятивний, оскільки через мову, актуалізацію стереотипів, негативних емоцій здійснювався вплив на суспільну думку. У цьому конкурсі можна вбачати й тактику зняття напруги, оскільки пропонувалася модель поведінки з ворогом у ситуації віч-на-віч. З іншого боку – це також спосіб фіксації настроїв серед емігрантів стосовно очільників органів держбезпеки.

Привертають увагу некрологи, опубліковані в емігрантських виданнях, присвячені Ф.Дзержинському та В.Менжинському в 1926 та 1934 рр. відповідно¹¹⁰. Як і в будь-яких статтях із нагоди смерті, акцент зроблено на фактах біографії та професійній діяльності, але при цьому «мова скорботи» була відсутня. Повідомлення про десяту річницю з дня смерті Ф.Дзержинського більше нагадувало «пародійний некролог» й мало назву «Похвала кату»¹¹¹. Текст був побудований на принципі заперечення тез радянської пропаганди. Якщо у традиційному некролозі увага приділялася соціально корисним аспектам діяльності та виключалися будь-які негативні оцінки, некролог В.Менжинського, навпаки, був переповнений осудливими кліше: «жив за чужий рахунок», «за особистим розпорядженням Менжинського здійснено розстріл кількох сотень людей», «винахідник усіляких шкідницьких процесів», «спеціалізувався на переслідуванні інтелігенції»¹¹².

Невдовзі після смерті В.Менжинського у СРСР було оголошено про ліквідацію ОДПУ та створення НКВС. Утім емігрантська преса сприйняла це як черговий дипломатичний маневр, подібний до того, як у 1922 р. на зміну ВНК прийшло ДПУ: «Доки існує комуністичний режим, воно (ОДПУ – К.К.) може бути лише перейменоване»¹¹³. Повідомлялося, що очільником НКВС призначено Г.Ягоду – «найбільш зловісну фігуру радянської каральної системи»¹¹⁴.

В емігрантському погляді на ієрархію владних відносин у СРСР наркоми Г.Ягода та М.Єжов посідали високе, але другорядне в порівнянні зі Й.Сталінін, місце: «Ягода впродовж кількох років був наймогутнішим після Сталіна»¹¹⁵, «Єжов – без

¹⁰⁸ Дело председателя московского ГПУ Пельжинского // Иллюстрированная Россия. – 1931. – №4. – С.1–9.

¹⁰⁹ Результаты конкурса судебных приговоров по процессу №10 // Там же. – №8. – С.16.

¹¹⁰ Вокруг смерти Дзержинского // Возрождение. – 1926. – 22 июля; Смерть Менжинского // Там же. – 1934. – 11 мая.

¹¹¹ Похвала палачу // Там же. – 1936. – 25 июля.

¹¹² Вячеслав Менжинский // Там же. – 1934. – 12 мая.

¹¹³ «Упразднение» ГПУ // Там же. – 12 июля.

¹¹⁴ О переименование ГПУ // Там же. – 13 июля.

¹¹⁵ Падение Ягоды // Там же. – 1937. – 10 апреля.

сумніву, нині перша особа після Сталіна»¹¹⁶, «Микола Єжов офіційно визнаний другою за геніальністю людиною у СРСР»¹¹⁷. Такі тези цілком могли б бути зіставлені з гаслами радянської пропаганди. Значною мірою це пояснюється тим, що для емігрантських видань одним з офіційних джерел інформації про політичне життя у «країні Рад» слугувала газета «Правда».

У радянському дискурсі 1930-х рр. голови ОДПУ–НКВС позиціонувалися як найближчі соратники Й.Сталіна. У спогадах емігрантів цей зв'язок також підкреслювався, але неодмінно з негативною конотацією: В.Менжинський поставав як «незмінний посіпака Сталіна»¹¹⁸, Г.Ягода – «сталінський лакей», М.Єжов – «запопадливий поліцейський Сталіна» та «сталінський кат»¹¹⁹.

Особливості зовнішності очільників органів держбезпеки СРСР згадувалися не часто. Утім можна помітити, що в нечисленних згадках, як правило, увага адресата спрямовувалася на негативні риси, на вади. Це цілком відповідало канону конструювання образу ворога як огидного, такого, що викликає відразу. Так, наприклад, у нарисах Р.Гуля В.Менжинський зображувався як «розпливчатий брюнет із розхитаною ходою, опущеними плечами та руками, що бовтаються», Г.Ягода – «із мертвецьким кольором обличчя, зі шматком вусів над губою й тупими божевільними очима», М.Єжов – «карлик із кривими ніжками»¹²⁰. Однак не виключалися й зображення ворога як приємного, проте підступного. Примітно, що на початку кар'єри М.Єжова газета «Возрождение» репрезентувала його зовнішність як «благообразну»: «Микола Єжов і за зовнішністю своєю, та й за складом розуму в певному сенсі є типовим пітерським робітником. На перший погляд нібито простачок. Однак простачок із хитринкою, собі на умі... Зовнішність досить благовидна: відкрите обличчя, шапка зачесаного назад волосся, голене підборіддя, як прийнято говорити – вольове»¹²¹.

Серед способів зображення очільників органів держбезпеки досить ефектними були сатиричні прийоми. Мовленнєвий вплив на читача зростав завдяки використанню каламбурів, які, серед іншого, мали на меті насмішку та сарказм. Наприклад, «Ягода – зовсім іншого поля ягода»¹²² (в порівнянні з В.Менжинським). У контексті повідомлення це означало, що Г.Ягода загрузнув у корупції набагато глибше за свого попередника. М.Єжов став героєм віршованого гумористичного оповідання поета-сатирика В.Горянського – «Садівник та Єжов» (1937 р.). За сюжетом, головний герой – колишній радянський чиновник (рос. «советский чиновник») – побоюючись арештів, вирішив змінити амплу і стати «блаженим садівником». Щоб продемонструвати свою лояльність до влади він створив портрет Й.Сталіна із квітів, але:

«Вдруг, как на грех, Ежова нанесло,
Чья воля злая ныне непреложна.
Был через час расстрелян садовод...
Читатель изумлён: – За что же, скажет, это?
А вот:
портрет был в три национальных цвета»¹²³.

¹¹⁶ Возвышение Ежова // Там же. – 25 июня.

¹¹⁷ Новое возвеличивание Ежова // Там же. – 13 августа.

¹¹⁸ Вячеслав Менжинский // Там же. – 1934. – 12 мая.

¹¹⁹ Гуль Р. Дзержинский... – С.146; Его же. Ягода.

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Николай Ежов // Возрождение. – 1936. – 10 октября.

¹²² Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.267.

¹²³ Горянский В. Садовник и Ежов // Возрождение. – 1937. – 2 июля. Під «трьома національними кольорами» малися на увазі білий, синій і червоний.

Із метою висловлення іронічного ставлення використовувався прийом стилістичного контрасту, тобто позначення об'єкта словом, що має інший зміст¹²⁴: «подвиги Ягоди» (себто безчинства), «герої Луб'янки» (кати й убивці), «духівник усїєї країни» (тобто найбільш інформована людина).

Нерідко в емігрантських виданнях застосовувалася техніка дифамації – поширення неправдивих фактів, відомостей або ж пліток. Приміром, про М.Єжова, який власноруч розстрілював опальних радянських високопосадовців: «Передають, що Ягоду вбив чи то сам Єжов, чи то вбивство здійснене за присутності Єжова, який перед тим допитав Ягоду в його камері»¹²⁵, «нібито Тухачевський був зненацька й упритул застрелений під час службової розмови особисто Єжовим»¹²⁶.

На критичне сприйняття інформації впливали свідчення своєрідних «експертів» – очевидців і свідків подій, що відбувалися у СРСР: «лист від друга, який проживає в одній із прикордонних із Росією країн», «свідчення двох осіб, котрі виїхали з Москви», «повіді приїжджих», «за свідченнями осіб, що близько знають радянські правлячі кола»¹²⁷.

Емігрантська преса досить швидко і жваво реагувала на зміни в радянському політикумі. Акцентувалися події, пов'язані із закінченням кар'єри та арештом спочатку Г.Ягоди, а потім і М.Єжова. Відповідно, змінився ракурс репрезентації – від «усесильного» до «опального». До судового процесу над Г.Ягодою було прикуто увагу преси. Так, із кінця лютого до початку липня 1937 р. лише газета «Возрождение» опублікувала 14 статей і повідомлень, присвячених колишньому наркомові, тобто від моменту його арешту й до опосередкованих чуток про розстріл. Причини «опали» емігрантські видання називали доволі різні, але далекі від справжніх: «усунутий на догоду громадській думці Європи, особливо соціалістів»¹²⁸, «незграбний Московський процес, організаторами якого були чекісти»¹²⁹, «добре налагоджений та озброєний апарат ДПУ може загрожувати радянській владі»¹³⁰, навіть нібито обізнаність Г.Ягоди щодо «фальшування справжнього заповіту» В.Леніна¹³¹. Відтоді метафоричні образи на зразок «політичний небіжчик»¹³², поряд зі зневажливими епітетами «безсилий», «жалюгідний», «боягузливий»¹³³, використовувалися разом із прізвиськом репресованого. Фразеологізм «собаці собача й смерть»¹³⁴ додав ще більшої експресії повідомленням про можливу фізичну розправу з Г.Ягодою.

З осені 1937 р. змінився дискурс стосовно М.Єжова. Показовими маркерами стали заголовки статей. Якщо на початку його кар'єри до читача апелювали назви на зразок «Піднесення Єжова» або «Нове звеличення Єжова», то згодом з'явилися такі – «Чи похитнулася влада Єжова», «Напередодні падіння Єжова», «Становище Єжова», та, урешті-решт, «Кінець Єжова» (опубліковано 14 квітня 1939 р., невдовзі після його арешту)¹³⁵. Досить саркастично продемонстрував ці зміни поет В.Горянський у своєму вірші «Героям Луб'янки»:

¹²⁴ *Иссерс О.С.* Речевое воздействие. – С.113.

¹²⁵ Судьба Ягоды // *Возрождение*. – 1937. – 4 июня.

¹²⁶ Тухачевский был застрелен Ежовым // Там же. – 3 сентября.

¹²⁷ *Ростовцев Ф.* Советские шпионы // Там же. – 1930. – 10 марта; Что происходит в Москве // Там же. – 1936. – 3 октября; Николай Ежов // Там же. – 10 октября.

¹²⁸ Социалисты об опале Ягоды // Там же. – 1936. – 3 октября.

¹²⁹ Что происходит в Москве? // Там же.

¹³⁰ Арест Ягоды // Там же. – 1937. – 20 февраля.

¹³¹ Тайны Ягоды // Там же. – 17 апреля.

¹³² *Кривицкий В.Г.* Я был агентом Сталина... – С.132.

¹³³ Падение Ягоды // *Возрождение*. – 1937. – 10 апреля.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Возвышение Ежова // Там же. – 25 июня; Новое возвеличивание Ежова // Там же. – 13 августа; Поколеблена ли власть Ежова // Там же. – 1938. – 4 февраля; Перед закатом Ежова // Там же. – 11 марта; Положение Ежова // Там же. – 13 мая; Конец Ежова // Там же. – 1939. – 14 апреля.

«Давно ли казнил Ягода,
А сегодня Ягоды нет.
Потомкам наука –
Коротка она и проста –
Пожирает себя гадюка
С собственного своего хвоста.
Хороша хватка Ежова:
Ничем клещей не разжечь.
Но что не день, то обнова,
И Ежову уже визжать»¹³⁶.

Отже загальний контекст публікацій в емігрантських виданнях та мемуаристиці, присвячених «першим особам» ВНК–ОДПУ–НКВС, можна визначити як критичний. У межах сталих уявлень про чекіста-ворога конструювався відповідний образ очільника радянських органів держбезпеки, незалежно від конкретних осіб.

Ворог: агент ОДПУ

В емігрантській мемуаристиці першої половини 1920-х рр. був сконструйований зловісний образ чекіста, але для російських вигнанців і західної публіки він був віддалений від ситуації віч-на-віч, наче залишався в радянській Росії. Починаючи з середини 1920-х рр. відбувалася трансформація цього образу в емігрантському дискурсі: співробітник ОДПУ–НКВС стає «реально існуючим» (у ситуації віч-на-віч) як агент, котрий не зважає на кордони й діє по всьому світу, що несе небезпеку. Емігрантська преса, що друкувала численні повідомлення про агентів СРСР, а також опубліковані в Європі та США спогади колишніх секретних співробітників ОДПУ, які втекли на Захід, вирішальним чином вплинули на появу нового образу ворога.

Заголовки газетних і журнальних статей, присвячених діяльності радянських органів держбезпеки за кордоном, були досить красномовними й мали на меті справити блискавичний вплив на читача та викликати певні емоції. Приміром, острах, небезпеку («У страху перед ДПУ», «Танцівниця втягнена у ДПУ») або гнів і роздратування («Обурення проти ДПУ у Франції»).

Преса вдавалася до гіперболізації ворога з метою зробити його ще більш небезпечним: «величезна мережа агентів ДПУ», «велетенський штат платних працівників ДПУ, які мають необмежені кошти», «безліч агентів ДПУ», «численні загони чекістів у Китаї»¹³⁷. Співробітників ОДПУ зображували хитрими та підступними, які приховували свої справжні наміри та діяли потай («агенти червоного шпигунства змінюють шкіру за обставинами», «маска агентів ДПУ», «прикриватися маскою законності», «за лаштунками че-ка»), були здатні на провокацію, уникали відповідальності за свої злочини («ховати кінці у воду», «затирати сліди») та маніпулювали іншими людьми («маріонетка в руках ДПУ») ¹³⁸.

¹³⁶ Горянский В. Героям Лубянки // Там же. – 1938. – 3 марта.

¹³⁷ Подрывная работа ЧК за границей // Там же. – 1930. – 10 марта, 14 апреля и др.

¹³⁸ Смирнов А. Записки агента Разведупра // Там же. – 1930. – 29 апреля; Орлов Г. Двойной агент... – С.172; Бурцев В. Боритесь с ГПУ. – Париж, 1932. – С.4, 18; Ч.К. // Кремль за решёткой... – С.202.

Подробиці зі спогадів утікачів із «країни Рад» Г.Агабекова та В.Кривицького щодо вербування агентів і діяльності радянської шпигунської павутини, про методи їхньої роботи доповнювали цей «могутній образ». Приміром, західний читач стверджувався в думці про «мережу шпигунства не тільки в кожному куточку СРСР, але й у майже всіх країнах світу», про те, що у закордонних фірмах діяв «мовчазний агент ДПУ»¹³⁹. Крім того, поставав образ шпигуна, котрий мандрує світом із фальшивими паспортами, організовує викрадення та вбивства, «любить ризик і пригоди», «самою природою створений для роботи в ОДПУ»¹⁴⁰.

Образ агента конструювався як небезпечний у міжнародному масштабі. У зв'язку зі вбивством очільника ОУН Є.Коновальця в 1938 р. голландські газети повідомляли про існування «цитаделі ДПУ в Роттердамі»¹⁴¹. Французька преса закликала владу «довести самій собі та іноземним країнам, що ДПУ не панує над її (тобто Франції – К.К.) судовою системою»¹⁴². У революційній Іспанії статус ДПУ визначався як «держави в державі, [...] перед якою тремтів уряд Кабальєро»¹⁴³, завербований радянськими розвідорганами співробітник британського МЗС передавав у СРСР донесення англійських дипломатів¹⁴⁴, агентура «закордонних чекістів роздмухує всі непорозуміння між Югославією та Італією»¹⁴⁵. Водночас звеличення ворога відбувалося не в тій мірі, щоб зробити його всесильним. Переможна риторика звучала в публікаціях про викриття операцій закордонного відділу ОДПУ в різних країнах світу: «у Нью-Йорку поліції вдалося запобігти підготовленому радянськими агентами вибуху будівлі опери», «у Румунії численні арешти радянських агентів», «більшовицькі агенти в Парижі зазнають поразки за поразкою»¹⁴⁶.

Справа викрадення радянськими агентами в Парижі наприкінці січня 1930 р. голови Російського загальновоїнського союзу генерала О.Кутепова на досить тривалий час монополізувала увагу європейської спільноти. Емігрантська преса впродовж кількох місяців висвітлювала хід слідства: «викрадення генерала здійснено руками однієї з летючих бригад іноземного відділу ДПУ»¹⁴⁷, «усім було відомо, що генерал викрадений паризьким ОДПУ»¹⁴⁸. Попри те, що французькі слідчі так і не розкрили цю справу, вона мала неабиякий резонанс.

Подібні публікації викликали серед читачів надмірну підозріливість. Показовим став випадок із російським емігрантом С.Афанасьєвим, що стався з ним у Парижі навесні 1930 р. Під час перевірки документів поліціанти вирішили супроводити його до префектури. Запідозривши, що це не французькі поліцейські, а нібито агенти ОДПУ, той учинив опір і дався до втечі. На суді він пояснив свій учинок тим, що «остерігався більшовиків, котрі прагнуть його викрасти як генерала Кутепова». Французьке правосуддя покарало колишнього «білого офіцера з Росії» штрафом¹⁴⁹.

Вербування радянським агентом – небезпека, що чатувала як на втікача з червоної Росії, так і на громадянина будь-якої країни світу – таким був один із головних мотивів публікацій емігрантської преси. Для позначення осіб, які погодилися співпрацювати з ОДПУ, використовувалися лексеми «резиденти, які комплектуються

¹³⁹ Кривицький В.Г. Я был агентом Сталина... – С.72, 83, 97; Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.322, 357.

¹⁴⁰ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.86.

¹⁴¹ Убийство Коновальца // Возрождение. – 1938. – 10 июня.

¹⁴² Возмущение против ГПУ во Франции // Там же. – 4 февраля.

¹⁴³ Кривицький В.Г. Я был агентом Сталина... – С.97.

¹⁴⁴ Агабеков Г.С. Секретный террор... – С.322.

¹⁴⁵ Подрывная работа ЧК за границей // Возрождение. – 1930. – 24 марта.

¹⁴⁶ То же // Там же. – 14 апреля; Агенты ГПУ за работой // Там же. – 1937. – 12 ноября.

¹⁴⁷ Исчезновение генерала А.П.Кутепова // Там же. – 1930. – 29 января.

¹⁴⁸ Essad-bey. OGPU... – P.265.

¹⁴⁹ В страхе перед ГПУ: Случай с русским в Париже // Возрождение. – 1930. – 5 апреля.

з місцевих мешканців», «агенти першого порядку», «агент-provokator», «шпигун», або ж відверто негативні «шпана», «партійна шпана» (тобто члени європейських компартій), «кур'єри із західної шпани»¹⁵⁰. Через те, що газети оприлюднювали матеріали викривального характеру, «резиденти» переважно не були анонімними, і це додавало ще більшої достовірності¹⁵¹. Але у цьому зневажливому контексті можна помітити, що образ «завербованого» конструювався як жертви – залякана й затуркана людина, котру шантажують («або розстріл, або робота у ДПУ») і яка працює в повному страху за мізерну плату: «Офіцери прикордонного ДПУ на фінляндському кордоні схиляють жителів Фінляндії до шпигунства... Микола Таві, навернений до шпигунської діяльності, отримував винагороду горілкою»¹⁵². Тому «жертва» та «ворог» ще більше контрастували між собою, і тим підступнішим на цьому тлі був репрезентований співробітник ОДПУ. Мету справити мобілізуючий ефект на читача мали статті, що повідомляли про «прийоми, які дуже часто використовувалися при вербовці»: не брати позик від незнайомців, не довіряти листам від родичів чи знайомих із СРСР тощо. У цілому це доповнювало атмосферу підозрливості, що панувала в емігрантському середовищі.

Отже починаючи з другої половини 1920-х рр. в емігрантському дискурсі був актуалізований новий образ співробітника радянських каральних органів як «закордонного агента ДПУ». Попри те, що йому були притаманні нові (в порівнянні з образом чекіста-ката) кліше та стереотипи, характер репрезентації так само залишався ворожим.

Таким чином, у російській емігрантській публіцистиці та пресі образ співробітника ВНК–ОДПУ–НКВС створювався за лекалами «ворога». Цей образ був динамічним і залежав від зовнішніх інформаційних впливів. Якщо на початку 1920-х рр. чекіст у текстах репрезентувався як убивця й кат, то вже з другої половини того ж десятиліття – як підступний агент ДПУ. Але в будь-якому разі він сприймався таким, що несе загрозу цінностям і самому існуванню російської закордонної спільноти. Техніки зображення ворога в емігрантському дискурсі не були унікальними, а, навпаки, подібними до інших, приміром англійської чи французької часів Першої світової війни або ж радянської 1920–1930-х рр. Спільним для них було те, що вони апелювали до архетипічних образів добра та зла. Для радянської пропаганди ворожий образ співробітника органів держбезпеки СРСР став своєрідним викликом, що його агітпроп прагнув нейтралізувати, створивши натомість образ «героя».

REFERENCES

- Berger, P. and Lukman, T. (1995). *Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti: Traktat po sotsiologii znaniya*. Moskva: Medium. [in Russian].
- Budaev, E.V. and Chudinov, A.P. (2006). *Metafora v politicheskom interdiskurse*. Ekaterinburg. [in Russian].
- Gudkov, L. (Comp.) and Konradova, N. (Ed.). (2005). *Obraz vraga*. Moskva. [in Russian].
- Gyunter, Kh. (2000). Arkhetipy sovetskoj kultury. Gyunter, H. and Dobrenko, N. (Ed.). *Sotsialisticheskij kanon*, 743–785. Sankt-Peterburg: Akademicheskij projekt. [in Russian].
- Hrynevych, L.V. (2014). Mekhanizmy masovoho narodovyvstva: konstruiuvannya "obrazu voroha" v radianskii politychnii karykaturii (druga polovyna 1929 – pochatok 1930 rr.). *Storinky istorii*, 38, 47–64. [in Ukrainian].
- Issers, O.S. (2009). *Rechevoe vozdejstvie*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Lebina, N. (1999). *Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda: Normy i anomalii 1920-kh – 1930-kh gg.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Lozhkina, A.S. (2007). Formirovaniye "obrazu vraga": Yaponiya v sovetskoj propagande 1930-kh gg. *Gosudarstvennoe upravleniye: Elektronnyy vestnik*, 13. [in Russian].

¹⁵⁰ Ростовцев Ф. Советские шпионы // Возрождение. – 1930. – 10 марта; Амфитеатров А. О «Гресте» // Там же. – 1936. – 8 апреля, 15 апреля.

¹⁵¹ Танцовщица завлечена в ГПУ // Там же. – 1937. – 2 июля.

¹⁵² Советские шпионы в Финляндии // Там же. – 1930. – 1 января.

9. Maievskiy, O. (2013). Obraz zovnishnoho voroha kriz pryizmu plakatnoi produktsii SRSR. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 16, 207–217. [in Ukrainian].
10. Mikhailishcheva, S.S. (2018). Assotsiativno-derivatsionnaya i frazeologicheskaya semantika ital. sangue ‘krov’. *Vestnik Permskogo universiteta*, 1, 44–53. [in Russian].
11. Nekrasova, V.V. (2011). Obraz “voroha” ta “druha” v ideolohichnomu protystoianni chasiv zavershennia “kholodnoi viiny”. *Abstracts of Papers 2011: Rozpad Radianskoho Soiuzu ta mizhnarodni interpretatsii zavershennia Kholodnoi viiny: 20 rokiv potomu: Materialy mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 43–47. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
12. Popova, O. (2013). Movni tekhniki konstruiuvannia obrazu vnutrishnoho voroha v periodychnykh vydanniakh radianskoi Ukrainy (na materialakh hazet “Komunist” ta “Visti VU TsVK” za 1928–1939 rr.). *Istorični ta politolohični doslidzhennia*, 3(53). [in Ukrainian].
13. Popova, O.Yu. (2014). *Obraz vnutrishnoho voroha v periodychnii presi radianskoi Ukrainy (1928–1939 rr.)*. (Candidate’s thesis). Donetsk. [in Ukrainian].
14. Senyavskaya, E.S. (2006). *Protivniki Rosii v vojnakh XX veka: Evolyutsiya “obrazu vruga” v soznanii armii i obschestva*. Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
15. Stoyanova, E.V. (2008). Ot rituala i mifa k metafore. *Vestnik RUDN. Ser. “Russkij i inostrannyj yazyki i metodika ikh prepodavaniya”*, 4, 27–36. [in Russian].
16. Vajs, D. (2008). Zhivotnye v sovetskoj propagande: verbalnye i graficheskie stereotypy. *Politicheskaya lingvistika*, (2)25. [in Russian].
17. Volkova, E. (2013). Osobennosti podachi obraza “vruga naroda” v sovetskoj pečati konca 1920 – pervoj poloviny 1930 gg. *Istorija massovykh kommunikatsij*, 4. [in Russian].
18. Yudin, N.V. (2012). Sozdanie obraza vruga v propagande stran Antanty v nachale Pervoj mirovoj vojny (avgust – dekabr 1914). *Izvestiya Saratovskogo universiteta*, 12: Ser. “Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya”, 3, 50–58. [in Russian].

Kseniia KUZINA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
 Department of History of State Terror of the Soviet Era,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), kuzinakseniya@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-5469>

VChK–OGPU–NKVD Employee in the Russian Emigrant Discourse in the 1920s and 1930s

Abstract. The article is devoted to the analysis of an employee’s image of the Soviet secret police agency in the 1920–1930s in the texts written by the representatives of the Russian emigration. **The purpose of the article** is to analyze VChK–OGPU–NKVD employee’s image of and the mechanisms of constructing this image in journalistic works, memoirs, and periodicals of the Russian community in exile. **Methodology.** Phenomenologically oriented theories of P. Berger and T. Lukman, in particular about the role of language in the construction of abstract symbols, which are elements of everyday life, are useful for studying the phenomenon of the image of other/strange/enemy. The linguistic-cultural method and the method of content analysis were used in the study. **Conclusions.** Based on these texts, VChK–OGPU–NKVD employee’s image was shown through the prism of the “enemy”. The stereotypes, the experience of an individual as well as community, the informational influences of propaganda affected this image. It was presented in two perspectives. The image of the “chekist-executioner” dominated in the early 1920s. From the second half of this decade, an “OGPU agent” appeared at the forefront of the emigrant discourse, operating outside the USSR and posing a potential danger to other countries. The heads of the secret police agency of the USSR were represented within the framework of permanent stereotypes and typifications. All these images were addressed to foreign recipients (many works had been published in English, French, and German), as well as to ordinary Russian emigrants. Also, the images sheared by the Russian-language media were intended to have a mobilizing effect on the emigrants community.

Keywords: VChK–OGPU–NKVD, Chekists, enemy image, Russian emigration.